

сталим као резултат Шеатовићкиног вишегодишњег рада на овој важној теми српске књижевности.

Тања О. Ракић*

Универзитет у Београду – Филолошки факултет
Катедра за српску књижевност са јужнословенским књижевностима
Студентски трг 3
11000 Београд

УДК 325(571) (497)"18"

Славенко Терзић, *На кайијама Констiантiинојоља. Русија и балканско ишiiање у 19. веку*, Историјски институт Београд, Православна реч, Нови Сад, 2021, 742 стр.

Српска историографија и наука у целини постала је богатија за капитално дело *На кайијама Констiантiинојоља. Русија и балканско ишiiање у 19. веку*, аутора др Славенка Терзића, дописног члана САНУ. Ову проворазредну студију о балканској политици Руске царевине у 19. веку недавно су заједнички објавили Историјски институт из Београда и издавачка кућа Православна реч. Већ у првом делу наслова монографије *На кайијама Констiантiинојоља*, показује се јасна намера аутора да по први пут у српској историографији целовито и систематично представи суштину руске балканске политике у дугом и турбулентном 19. веку. Наиме, аутор је инспирацију за наслов своје монографије узео у симболичном натпису *Пути у Констiантiинојољ* исписаном по личној жељи руске царице Катарине II на саволуку постављеном на капији у Севастопољу, а у част њеног доласка у ово црноморско војно утврђење 22. маја 1787. године.

Практично, овај догађај је озваничио постављање стратешких темеља балканске и блискоисточне политике царске Русије која је намеравала да оствари доминацију у басену Црног мора и утврди свој утицај у Константинопољу и у подручју мореуза Босфора и Дарданела који су

*rakic.tanja@gmail.com

представљали најсигурнији пут ка изласку на светско море. Метафора *Пути у Константинопољу* је уједно означавала и непрестану тежњу хришћана на Балкану и на Истоку у целини да се ослободе вишевековне османске власти, при чему је Русија са којом су делили заједничко духовно, културно и цивилизацијско наслеђе и идеје током овог периода, била њихов природни савезник, заштитник и покровитељ.

Вредност ове студије је што је аутор кроз више хронолошких и тематских кругова уверљиво дао синтетички приказ руске политике на Балкану током 19. века, успешно је измештајући из ужег, локалног оквира и стављајући је у шири европски и међународни контекст, јасно показујући континуирану неспремност тадашњих водећих европских сила, практично од 1774. године да дозволе реализацију стратешких праваца руске источне и балканске политике, настојећи при томе да сузе њену државну територију и врате је у границе пре владавине Петра Великог. Драгоцен је ауторов закључак да је након тријумфа руске источне и балканске политике у 19. веку која је уследила након закључивања Ункјар-Искелеског мировног уговора 1833. године уследило јачање русофобије у европским метрополама, а нарочито у Лондону при чему се она прелила и на православне Словене, а пре свега на Србе који су према оценама академика Милорада Екмечића посебно у британској јавности сматрани „вечитим коњоводцима руских козака на Медитерану”.

У уводу се аутор осврнуо на циљеве руске спољне политике у 18. веку током владавине више руских царева почев од Петра I Алексејевића све до Катарине II Алексејевне када су и настали први обриси њене балканске политике. Посебан акценат стављен је на закључивање Кучук-Кајнарџијског мира 1774. године након кога је царска Русија добила право покровитељства и заштите над православним хришћанима у Османском царству. У склопу те заштитничке мисије је била и израда тзв. *Грчког пројекта* 1782. године иза кога је стајала царица Катарина, а према коме је требало успоставити самостално грчко царство у Константинопољу (Источно грчко царство).

Срж студије чини анализа планова спољне политике Руске империје на Балканском полуострву током 19. столећа. Аутор је уверљиво показао да је Русија, и поред тога што је као велика империјална сила имала своје примарне спољнополитичке интересе, увек настојала да политички и духовно помогне и подржи хришћанске поданике Османског царства, али и подстакне њихов национални, политички и културни препород. Међутим, основни правци те политике ипак су зависили од односа Петрограда са главним европским силама тога времена. Како је др Терзић с правом указао Русија је у том раздобљу била растрзана између принципа легитимизма Свете алијансе (прва половина 19. века) када је своју балканску политику подредила односима са Западом и начела народности

односно подршке националноослободилачким покретима на Балкану (друга половина 19. века).

У првој глави ове студије између осталог представљен је однос Русије према Српској револуцији и њена спољнополитичка активност на интернационализацији српског питања до кога је дошло 1812. године потписивањем Букурешког мира, где се у осмој тачки предвиђало да Срби добију унутрашњу самоуправу у оквиру османске државе. Што се тиче односа царске Русије према Османском царству оно се у овом раздобљу темељило на два постулата: ослабљено Османско царство као „пожељни сусед” (синтагма Димитрија Дашкова, тајног саветника), и руска контрола над мореузима, Босфором и Дарданелима.

Ункјар-Искелески мир из 1833. године представљао је врхунац руског утицаја на Балкану и на Леванту што велике европске силе, а нарочито Велика Британија, нису желеле да прихвате и чиниле су све да одредбе тог уговора пониште и ограниче га како на Балкану и Црном мору, али и на мореузима и даље према Блиском истоку. У том смислу лорд Палмерстон, британски министар спољних послова је у јесен 1849. године предлагао план о заштити мореуза и Цариграда од „руске агресије”. Русија је иначе, после потписивања Ункјар-Искелеског уговора отпочела јачање своје дипломатске мреже на Балкану отварајаћи при томе бројне конзулате са јасно дипломатско-политичким задацима (Крф, Закинтос, Београд, Једрене) којих је до 1842. на територији Османског царства било укупно четрнаест.

Кримски рат 1853–1856. и Париски мировни уговор из 1856. године су означили привремено потискивање Русије са Балкана и са топлих мора и остваривање вишедеценијских намера Енглеза, али и Француза да се уклони са тих простора. Управо су догађаји из 1856. године зато означили важну вододелницу у политици Русије према Балкану и њена дипломатија ће у наредним годинама чинити све како би се што пре ослободила тешког бремена Париског мировног уговора који јој је између осталих, ускратио право заштите над хришћанима у Османском царству, онемогућио приступ Црном мору и готово искоренио њен утицај на Балкану. Празнину коју је направило руско „протеривање” са Балкана након пораза у Кримском рату и наметање ригорозних одлука у Паризу 1856. попуниле су западноевропске силе које су затим отпочеле снажну политичку, економску и духовно-културну пенетрацију на то подручје при чему су том агресивном западњачком утицају нарочито били изложени Бугари што се рефлектовало и кроз формирање Бугарске унијатске цркве.

Руско одсуство са Балкана је произвело вишеструку промену курса њене балканске политике. Од опште подршке православљу прешло се на фаворизовање начела народности и исказивања потпоре словенским националним покретима. У таквој прекомпозицији спољнополитичких

приоритета, Русија је крајем шездесетих година променила и свог балканског фаворита. Од подршке српском националном покрету, крајем шездесетих и почетком седамдесетих година 19. века, окренула се Бугарима. Захваљујући утицају Николаја Игњатијева, руског амбасадора у Цариграду, Русија за свог савезника на Балкану узима Бугаре, претежирајући њихов национални и верски покрет што је нарочито дошло до изражаја кроз давање подршке настанку Бугарске егзархије чије су границе касније постале међе будуће санстефанске Бугарске.

Нова, велика преломница у руској балканској политици наступала је 1875. године отварањем Источног питања, када се поставило и питање сврсисходности мешања Русије у балканска збивања. У руском државном врху су се искристалисала два гледишта. На основу увида у обимну архивску грађу др Терзић је закључио да су Александар Горчаков, канцелар и министар иностраних дела и цар Александар II заузели гледиште да Русија у решавању Источног односно балканског питања треба да се држи уздржано и опрезно, док су ратоборнију и радикалнију струју чинили Дмитриј Миљутин, министар војни, Александар Александрович, руски престолонаследник и поготово амбасадор Игњатијев. Можда најбољу сублимацију погледа ове групе на решавање Источног питања и руској улози поткрепљује размишљање Ростислава Фадејева, руског генерал-мајора изнето у Меморандуму који је почетком јуна 1876. године поднео Николају Гирсу, директору Азијског департмана руског МИД-а да је немогућност изласка Русије на Средоземље „налик птици са једним крилом”.

Схватајући да је рат са Турском неизбежан, Горчаков је кроз серију споразума са Аустроугарском (Рајхштатски споразум 1876, Будимпештанска конвенција 1877) покушао да издејствује њену неутралност у предстојећем Руско-турском рату и избегавања сукоба Русије са Енглезима. Цена аустријске неутралности је по Русију на основу тих споразума била велика. Она се обавезала да ће се сагласити са аустроугарском окупацијом Босне и Херцеговине као и да неће подржати стварање велике словенске државе на Балкану. Русија се победама над Турском у рату 1877–78. и прелиминарним Санстефанским уговором који је након пораза Турске и њене војне капитулације склопљен, поново вратила на Балканско полуострво и избила на топла мора. Свој утицај на Балкан повратила је формирањем велике бугарске државе коју је ставила под своју контролу. Уједно, како је луцидно приметио аутор, Санстефански споразум је представљао врхунац дипломатске каријере грофа Игњатијева.

Међутим, поновни руски повратак на просторе Балкана негативно је одјекнуо у главним европским метрополама које су успеле да издејствују сазивање Берлинског конгреса. Аутор истиче да одредбама Санстефанског уговора нису биле задовољне ни Србија ни Грчка. Не желећи да ратује са пола Европе јер би то представљало велики ризик и изавало

бројне невоље, Русија је пристала на сазивање Берлинског конгреса тог „европског ареопага” и ревизију одлука мира из Санстефана. Одлуке из Берлина поново су биле фаталне за руски утицај и престиж на Балкану и у области Црног мора. За мање од три деценијее царска Русија је поново потиснута са Балканског полуострва.

Што се тиче одлука Берлинског конгреса оне не само да су биле фаталне по Русију већ и за остале балканске народе, а нарочито за Србе којима је одузето право на Босну и Херцеговину, средишњим територијама српског народа у којима се говорио најлепши српски језик, како је говорио Стојан Новаковић. Такође, Османско царство је уз свесрдну помоћ аустријске и британске дипломатије формирало Албанску лигу у Призрену са циљем онемогућавања остваривања српских национално-ослободилачких тежњи у Старој Србији и против руских интереса на Балкану.

Трећа, велика промена руске спољне политике десила се после завршетка Берлинског конгреса када је акценат стављен на ширење интереса у централној Азији и на Далеком истоку, док је балканска компонента њене спољне политике скрајнута на споредни колосек. Русија се у том раздобљу окренула себи, унутрашњим реформама, изградњи и јачању своје војске и ратне морнарице. Последњи трзаји њене балканске политике јавили су се 1897. године када је немоћна да активно учествује у решавању балканског питања склопила споразум са Аустроугарском о одржавању статуса кво.

У више поглавља у књизи, на основу бројних веродостојних извештаја руских конзула и дипломатских представника на Балкану представљен је изузетно тежак положај православних хришћана, а нарочито Срба на просторима Старе Србије. Драгоцени су и потресни руски конзулски извештаји (Акимович, Јастребов, Лисевич, Сученков, Тимаев, Тухолка) из Митровице, Призрена, Скадра, о тешком животу Срба у Старој Србији, њиховој свакодневној изложености спирали зла, насиљу, панисламском фанатизму, прогонима, пљачкању, убиствима. Колико је терор над Србима био дубоко укорее показује и опаска руског цара Александра III који је својом руком на маргини извештаја Лисевича, руског вицеконзула у Призрену о злочинама Албанаца над Србима у Пећкој нахији послатог 11. новембра 1889. године прибележио коментар: „Нажалост ово није ново – све једно те исто без краја”.

О несагледивим размерама патњи српског народа у Старој Србији, али и вери у помоћ Русије сликовито говоре и писма братства манастира Пећке патријаршије у лето 1858. године. Тако се, на пример, у обраћању братства Пећког манастира Алексеју Сученкову, руском конзулу у Скадру 8. јула исте године истицало: „Ми, као овце над којима виси нож, надамо се само на Бога и на Русију”. Ова својеврсна руска хроника злочина Албанаца, али и представника турских власти над српским живљем у

европским деловима Османског царства прворазредан је доказ бешчашћа и трагике којима су Срби интензивно били излагани током 19. века, а нарочито после завршетка Берлинског конгреса.

Поред основних праваца руске балканске политике, описа динамичних историјских догађаја којима је Балкан био премрежен током овог периода аутор је успео да вешто проведе читаоце кроз читав сплет политичких и национално-државних идеја, концепата, пројеката балканских народа, али и да опише сву слојевитост унутрашњег живота балканског човека и ослика улогу историјских личности које су својим идејама и делањем такође били покретачи балканских историјских процеса, али и важни арбитри тамошњих бурних збивања.

Аутор руши уврежен стереотип великог броја истраживача да је политика Русије на Балкану била превасходно панславистички обојена, односно износи тезу да словенофили и панслависти нису имали одлучујући утицај на креирање руске спољне политике. Званична руска политика на Балкану артикулисана у Азијском департману Министарства иностраних дела често се веома разилазила са погледима руских словенофила и панслависта. Темељним истраживањима доступне грађе др Терзић је извео закључак да утицај словенофила на руску спољну политику и њен балкански сегмент готово и да није постојао у првој половини 19. века и после завршетка Берлинског конгреса. О извесном степену утицаја може да се говори током шесте и седме деценије 19. века и он се манифестовао кроз деловање Московског и Санктпетербуршког словенског комитета на руско јавно мњење.

Важан сегмент руске политике према балканском простору представљало је и ширење духовног, културног, научног утицаја чему аутор посвећује доста простора на страницама своје студије. Традиционално, духовни утицај Руси су међу балканским народима вршили ширењем богословске мисли, а од краја шездесетих година 19. века тај утицај се остваривао преко књижевности и најистакнутијих руских писаца тога времена (Пушкин, Гогољ, Љермонтов, Тургенев, Чехов, Достојевски, Толстој). Руси су свој однос према православним хришћанима на Балкану градили и кроз материјалну и новчану помоћ коју су пружали манастирима, цркама, школама преко тзв. *Палестинској списки* установљеног 1735. године, али и дистрибуцијом књига претежно богослужбених, одежди и другим облицима духовно-културног рада. Тако су на пример редовну новчану помоћ добијали и српски манастири (Милешева, Студеница, манастири код Београда и околине Крушевца, Крушедол).

Што се тиче руског културног и научног утицаја на Балкану његово средиште се крајем 19. века налазило у Руском археолошком институту у Цариграду основаном на предлог руских дипломата и Фјодора Успенског, чувеног руског византолога, слависте и археолога. Институт је де-

ловао у периоду између 1893. и 1914. године. Мотив његовог оснивања је поред систематичног научног и културног истраживања балканског простора био и остваривање политичких интереса царске Русије на Истоку, а крајњи циљ деловања је био и афирмисање византијске и византијско-словенске културе и цивилизације као важног сегмента европског културног идентитета и баштине. Институт се налазио под ингеренцијом руског министарства народне просвете које је и финансирало његов рад. Међу члановима и сарадницима ове престижне установе били су неки од најистакнутијих представника српског научног и културног живота попут археолога Милоја Васића, византолога Драгутина Анастасијевића, историчара Станоја Станојевића, Јована Радонића и Стојана Новаковића.

Студија је написана на седамсто четрдесет две стране и садржи предговор, увод, двадесет три главе са укупно сто педесет шест потпоглавља приближно исте дужине, резиме на енглеском и руском језику и регистар личних имена. Монографија је илустрована великим бројем слика, портрета наугледнијих представника руске политичке и интелектуалне елите 19. века, географских карата. Аутор је уложио вишегодишњи труд да целовито истражи изузетно богату архивску грађу пре свега руске, српске, али и европске провенијенције. Стрпљиво урањујући у депое Архива спољне политике Руске империје у Москви, рукописног одељења Руске националне библиотеке у Санкт Петербургу (Одељење рукописа и ретких књига), Института за руску књижевност (Пушкински дом) Руске академија наука (Рукописно одељење) у Санкт Петербургу, али и у фондове Архива Српске академија наука и уметности и Архива Србије, др Терзић је за доношење закључака о руској спољној политици на Балкану објавио и искористио обиље нових и потпуно непознатих докумената који из сасвим другачијег угла расветљавају циљеве царске Русије на Балкану, али указују и на намере њених европских ривала да те планове осујете.

Овде посебно апострофирамо бројне дипломатске извештаје руских конзула и посланика са Балкана, али и руских посланика и амбасадора из најзначајнијих европских престоница (Беч, Париз, Лондон) који представљају научне студије о најзначајнијим политичким, војним, друштвеним и културним приликама на Балканском полуострву, тешком положају хришћанског становништва који је због све већег унутрашњег растакања османске државе и друштва био изложен свакодневним злочинима Албанаца. Из извештаја сазнајемо и однос најважнијих европских сила према руским интересима и циљевима на Балкану, али и руске погледе на Балкан и његове народе. Вредност књиге и научна утемељеност ауторових закључака употпуњава и најновија и најрелевантнија руска литература о њеној проблематици.

Намера аутора је била да историјске догађаје процесе, политичке идеје и покрете, али и личности представи у времену када су се дешавали, настајали или деловали без жеље да их осавременује. Читањем ове студије стиче се свеобухватна, уравнотежена и надасве објективна слика о најважнијим циљевима руске спољне политике на Балкану у немирним и заводљивим деценијама 19. столећа, али и о историјским процесима дугог трајања. Најновија научна синтеза др Славенка Терзића представља изузетно важан допринос изучавању како руске спољне политике на Балкану, тако и проучавању историје Балкана и Европе у 19. веку.

Александар П. Растовић*

Српска академија наука и уметности
Историјски институт
Кнеза Михаила 36/II
11000 Београд

УДК 091=163.41

Светлана Томин, *Где је Буђановачко јеванђеље?*,
Порекло и судбина једне рукописне књиге, Академска књига,
Нови Сад, 2021, 214 стр.

Књига представља до сада најобухватнији приступ научног трагања за Јеванђељем за које је речено у запису писара презвитера Вука да је настало на основу предлошка штампаног у штампарији Црнојевића. Покренута су бројна питања која се плету око ових тема. Она су утолико теже решива с обзиром на то да не постоји нити један сачуван примерак штампаног јеванђеља из цетињске штампарије нити рукописно јеванђеље названо по месту настанка Буђановачко, које је у међувремену незнано како нестало. Ова двострука загонетка чини окосницу теме књиге у настојању да се изложе досадашње чињенице и да се укаже на претпоставке и путеве који би довели до новог појављивања ових драгоцених јеванђеља.

*aleksandar.rastovic@iib.ac.rs